

С. Эсаძე
[სიმონ ესაძე]

ქუ რ თ ე ბ ი

თბ.
„საქართველოს არხივი“
1927 წ. № II

ქურთთა საკითხი იმპერიალისტური ომის დროს
1914-1917 წლებში კავკასიის ფრონტზე.¹

(ს. ს. ს. რ.-ის ცენტრარქივის მასალების მიხედვით).

საქალაქო აჯანყე-
ბანი ქურთისტანში
მე-XIX საუკუნეში.

პოლიტიკური ისტორია ქურთთა ტომების სულ
მოკლედ შემდეგია.

წელს ოსმალეთის სულტანმა სელიმ I-მა სპარსეთის შაჰ ისმაილთან ომის დროს დაიჭირა პროვინცია დიარბეკირი და სპარსეთის ქურთისტანის მნიშვნელოვანი ნაწილი; დაპყრობილი ადგილების მოწყობა მან ჩააბარა ქურთ ედრისის, რომელიც შთამომავლობით ბითლისელი იყო. ყველაზე უფრო მოუსვენარი მომთაბარე ელემენტი მან გადასახლა სამოვრებით უხვ მხარეში არზრუმისა, ერევნისა და ყარსის მახლობლად. გადმოსახლებულები სამუდამოდ განთავისუფლებულნი იყვნენ ყოველივე გადასახადებისაგან, რის ნაცვლად უნდა გამოეყვანათ ცხენოსანი ჯარი ოსმალთა სახელმწიფოს საზღვრების დასაცავად. სპარსულსა და ოსმალურ ქურთისტანს შორის ისმაილის ლაშქრობის შემდგომ დადებული საზღვარი არ შეცვლილა, და მე-XIX ს.-ის დასაწყისისათვის ქურთისტანი საერთოდ იყოფოდა ოთხ ნაწილად: აღმოსავლეთ, ჩრდილოეთ, დასავლეთ და სამხრეთ ქურთისტანად.

აღმოსავლეთი ქურთისტანი, არდელიანად წოდებული, ისაზღვრებოდა ჰამადანის ხეობისა და ქირმანშაჰისაგან მთაგრეხილით, რომელიც მიიმართება ვანის ტბის გვერდით; მთავარი ქალაქი სენნეა, სპარსეთის ქურთისტანის ეს ნაწილი და ქურთთა ერთ-ერთი ტომის მეთაური ქურთისტანის ვალის წოდებულებით თამაშობდნენ დიდ როლს სპარსეთის შაჰების კარზე. ქურთისტანის ერთ-ერთი ვალი, ქიარიმ-ხანი, განთქმული ნადირ-შაჰის თანამოსაგრე, შაჰის სიკვდილის შემდგომ დიდი ხნის განმავლობაში განაგებდა მთელ სპარსეთს, პირველად როგორც მეურვე მის მიერვე შაჰის ტახტზე აყვანილ სეფიანთა დინასტიის წარმომადგენლის მცირეწლოვანი ისმაილისა, ხოლო 1759 წლიდან 1779 წლამდე დამოუკიდებელი. მისი სიკვდილის შემდგომ შაჰის ტახტზე ავიდა საჭურისი, აღამაჰმად-ხანი, რომელიც ცნობილია თავისი უღმობელი სისასტიკით და რომელ-

¹ ამ წერილის შედგენის დროს გამოყენებულია ცენტრარქივის სამხედრო ფონდის საქმეები შემდეგი ნომრებით: 349, 1210, 1294, 1316, 1351 A, 1351 B, 1416 A, 1416 B, 1488, 1526, 2245, 2623.

მაც მოაწყო 1795 წ. გამანადგურებელი ლაშქრობა საქართველოზე. იგი იყო უკანასკნელ დრომდე სპარსეთში არსებულ ყაჯართა დინასტიის დამწყები.

ჩრდილო, დასავლეთი და სამხრეთი ქურთისტანი ნომინალურად ოსმალეთის მფლობელობის ქვეშ ითვლებოდნენ, ფაქტიურად კი ქურთთა მნიშვნელოვანი ნაწილი არ სცნობდა ოსმალეთის მთავრობას.

ჩრდილო ქურთისტანის გეოგრაფიული საზღვრები იხაზებოდა აგრიდაგის ქედსა და ვან-ურმიის ტბათა შუა. მასში შედიოდა ვანისა და ბაიაზეთის სანჯაყებისა და ჯალამერკის ოლქის უდიდესი ნაწილი. ქურთთა უმთავრესი ცენტრი იყო ხეიკვარის ოლქი, რომელსაც ემირი განაგებდა.

დასავლეთ ქურთისტანში ქურთები დასახლებული იყვნენ მუშისა და არზ-

რუმის ფაშალიყებში და დერსიმის ოლქში.

სამხრეთ ქურთისტანში ქურთებს უჭირავთ დიარბეკირისა და მოსულის რაიონები და მათი მთავარი ტომები ცხოვრობენ რევანდუზისა, ბოხტანისა და ბეგდივანის ოლქებში.

სრულიად განსაკუთრებული ალაგი უჭირავთ იმ ქურთებს, რომლებიც დასახლებულნი არიან ყოფ. ერევნის გუბერნიის, ყარსის ოლქის და ახალციხის მაზრის ფარგლებში.

როგორც სპარსეთის, ისე ოსმალეთის მთავრობაც უცქეროდა ქურთებს, როგორც საუკეთესო ელემენტს მსუბუქი ცხენოსანი ჯარის მოსაწყობად. ამიტომაც ცდილობდნენ სხვადასხვა შეღავათების საშუალებით მიეზიდნათ ისინი სამსახურში. მართლაც, ქურთთა ცხენოსანი ჯარი ყველა ომებში იღებდა შესამჩნევ მონაწილეობას და, როგორც მეზომილი ელემენტი, იგი თავისი დანიშნულების სიმალლეზე იდგებოდა, მას რომ თვისებად არ ჰქონოდა არა-რეგულიარული ნაწილების ყველა უარყოფითი მხარეები — მერყეობა, დისციპლინის ნაკლებობა და პანიკა მარცხის შემთხვევაში. ფრანგი კაპიტანი გასპარ დრუვილი, რომელიც ენერგიულ მონაწილეობას იღებდა სპარსეთის არმიის ორგანიზაციაში და მონაწილეობდა ასლანდუზის ბრძოლაში (1812 წელს რუსეთის წინააღმდეგ) ამბობს ქურთების შესახებ: „მთელი არა-რეგულიარული ცხენოსანი ჯარი, მის რიცხვში ქურთებიც, სრულიად არ ვარგოდა რუსების წინააღმდეგ; იგი კარგი იყო მხოლოდ თურქებისა და აზიის სხვა ხალხების წინააღმდეგ, ვისთანაც სპარსეთს უხდებოდა ბრძოლა; აქ ის აღემატებოდა აზიის ყველა სხვა ცხენოსან ჯარებს; მასზე განსაკუთრებით მოქმედებდა და შიშის ზარსა ჰგვრიდა არტილერიის ცეცხლი“. სხვა ადგილს იგივე ავტორი ქურთების შესახებ ამბობს: „მე ვერ ვხედავ მათში სხვა რამ ღირსებას, გარდა არაჩვეულებრივი სიმამაცისა, მაგრამ ეს სიმამაცე არ ემყარება გონიერებას და არ მომდინარეობს პატივის გრძნობისაგან, უკეთესი იქმნება მას ვუწოდოთ გააფთრებული ნადირის კადნიერება; იგი ხედავს მხოლოდ ნადავლს და არა საფრთხეს, რომელიც მას მოელის ნადავლის დევნის დროს“.

მე-XIX ს-ის განმავლობაში ოსმალეთის ქურთისტანში ხდებოდა მთელი რიგი აჯანყებათა, რომლებსაც უღმობელად აქრობდა ოსმალეთის მთავრობა. ასე, 1834 წ. რეშიდ-ფაშის არმიამ გაიარა ყველა რაიონები და დიდის სიმკაცრით გაუსწორდა ქურთებს; მხოლოდ ვანის ტბისა და ხეივანის სამხრეთით მდე-

ბარე ოლქებში აჯანყებულთა სათავეში მდგომმა ქურთთა გვარის უფროსმა იეზდანშირმა მედგარი წინააღმდეგობა გაუწია და ოსმალთა ჯარების წასვლის მოკლე ხნის შემდგომ დაიმორჩილა მთელი ოსმალეთის ქურთისტანი. იმისდა საწინააღმდეგოთ, შინაგანი ბრძოლის ატეხის მიზნით, თურქებმა მხარი დაუჭირეს მის მეტოქეს, მისავე ღვიძლ ძმას, ბედერ-ხანს; მაგრამ ჩაუდგა თუ არა ხეივანის ტომს სათავეში, ბედერ-ხანმა აღარ მოისურვა სულტნის ქვეშევრდომობა და იწყო თავისი ოლქების დამოუკიდებლად განგება.

ბედერ-ხანის მმართველობა აღინიშნა 1843 და 1846 წლებში მოწყობილი ქრისტიანების ამოყლევით ტიარისა და თხოიმის ოლქებში; ესენი იყვნენ ნესტორიანები და თავიანთ თავს სთვლიდნენ ძველი ასურელების შთამომავლებად. ევროპის სახელმწიფოთა მოთხოვნით ოსმალეთის მთავრობამ ჩაგზავნა ბედერ-ხანის წინააღმდეგ დამსჯელი ექსპედიცია, რომელიც დამთავრდა აჯანყების ჩაქრობით და ბედერ-ხანის 1850 წელს კუნძულ კრეტაზე გადასახლებით. მის ადგილზე ქურთებმა პირველად დასტოვეს ქურთების მმართველად იეზდანშირი

(შვილი), მაგრამ მალე გადააყენეს, ხოლო ქურთისტანის ყველა მნიშვნელოვან პუნქტებში ჩააყენეს თურქთა გარნიზონები.

ოსმალეთის ფაშების მექრთამეობაში უსამართლოებამა და ძალმომრეობამ გამოიწვია ქურთების ახალი აჯანყება 1853-1856 წლებში აღმოსავლეთის ომის დროს. ქურთთა სათავეში კვლავ ჩამდგარმა იეზდანშირმა მიიმხრო ქურთთა ტომების მომეტებული ნაწილი და 1855 წლის იანვარში ხელში ჩაიგდო ბით-თლისი და მოსული. აჯანყებამ მოიგვა მთელი სივრცე ბაღდადიდან ვანამდე. იეზდანშირს გრანდიოზული გეგმა ჰქონდა — ქურთთა ყველა ტომების გაერთიანება და სრულიად დამოუკიდებელი სახელმწიფოს შექმნა; ამ მიზნით მან მიმართა იმ ხანად ოსმალეთის ფარგლებში მომქმედ ერევნის რუსული რაზმის უფროსს წინადადებით, გაერთიანებული ძალით დაემთავრებინათ ოსმალეთთან ომი. ოსმალეთის იმ დროინდელი მოკავშირეების — ინგლისელების — ჩარევამ შეაჩერა ქურთების წარმატება, ხოლო მოსულში მყოფი ინგლისის კონსულისაგან 400 ტომარა ყურუშის (ყურუში = ვერცხლის 5 კაპეიკს კურსის მიხედვით) მიღებამ ბოლო მოუღო იეზდანშირის მოღვაწეობას. 1856 წლის პარიზის ზავის დადებასთან ერთად ქურთისტანი გარეგნულად დამშვიდდა.

აღმოსავლეთის ომის შემდეგ ოსმალეთის მთავრობამ გადასწყვიტა მკაცრი ზომების მიღება თავისი ძალა-უფლების ქურთისტანში განსამტკიცებლად და განზრახული ზომების განსახორციელებლად ამოარჩია იზმაილ-ხაკი-ფაშა, შთამომავლობით ქურთი ყარსის რაიონიდან. იგი იყო ერთად-ერთი ოსმალეთის ფაშათა შორის, რომელმაც შესძლო ქურთისტანის მეტად მიუვალ ადგილებში ექსპედიციების წარმატებით წარმოება და თავისი სისასტიკით და თანამომხმეების უღმობელი ამოჟლეტით დაუმორჩილა ქურთები მთავრობას.

ყველა ქურთთა შორის უდიდესი შეურიგებლობა გამოიჩინეს დერსიმის ქურთებმა. თვით იზმაილ-ხაკი-ფაშაც კი ერიდებოდა მათ მიუვალ მთებსა და ხეობებში გალაშქრებას და უკეთესად სცნო მოესყიდა ზოგიერთი გავლენიანი დერსიმელი ბეგი, რომლებმაც აღუთქვეს ძალა დაეტანებინათ მათ ხელ-ქვეით მყოფი ქურთებისათვის, რათა მათ ეძლიათ გადასახადები და გამოეყვანათ ცხენო-

— 75 —

სანი ჯარი თურქებისთვის. ბეგების ამგვარმა გამცემლობამ გამოიწვია ქურთთა მოსახლეობის მთავარი მასის საშინელი აღშფოთება. ამისი შედეგი კი იყო ის, რომ ბეგებმა დაჰკარგეს თავისი გავლენა ხალხში, ხოლო მრავალი მათგანი სასტიკად იქნა გასამართლებული ხალხის მიერ იმის გამო, რომ ისინი შეეცადნენ სისრულეში მოეყვანათ მათ მიერ აღთქმული ვალდებულებანი; ასე დაიღუპა კაი-მაკამი გიულიაბი-ბეი, რომელიც მოჰკლეს თვითონ ქურთებმა 1875 წ. მისივე ბედი გაიზიარა ყველა მისმა ნათესავმაც, რომელთა რიცხვი 30 კაცს უდრიდა.

ამ დროიდან დერსიმელ ქურთებზე გავლენა ხელში ჩაიგდეს სასულიერო შეიპების გვარებმა, რომელთა შორისაც ყველაზედ უფრო მტრულად იყო განწყობილი თურქების მიმართ სულეიმან-ოღლი. დერსიმის ქურთთა ერთსულოვანი მტრული განწყობილება თურქთა მიმართ უნდა აიხსნას, იმის გარდა, რომ ყველა ქურთებს საზოგადოთ ახასიათებს განცალკევებული და თავისუფალი ცხოვრებისადმი მისწრაფება, იმ სარწმუნოებრივი სხვაობითაც, რომელიც არსებობს მაჰმადიან-თურქთა და ალი-ალლას საიდუმლოებით სავსე სარწმუნოების აღმსარებელ დერსიმის ყიზილბაშ-ქურთთა შორის.

იმ მედგარი წინააღმდეგობის გამო, რომელსაც განიცდიდა ოსმალეთის მთავრობა, როგორც დერსიმელი, ისე საზოგადოთ სხვა რაიონების ქურთების მხრივაც, ქურთთა საკითხი განსაკუთრებული ყურადღების საგანი შეიქმნა მის-

თვის 1877 წელს ომის გამოცხადების წინ. მან უკვე დაჰკარგა იმედი, რომ მი-
აღწევდა რაიმე შედეგს თავისი არმიის ქურთთა ცხენოსანი ჯარით გაძლიერე-
ბის საქმეში, მაგრამ მოულოდნელად გარემოება მისდა სასარგებლოდ შეი-
ცვალა.

ომის დასაწყისში სულტან აბდულ-ჰამიდმა გამოაცხადა წინასწარმეტყვე-
ლის საღვთო მწვანე დროშის ქვეშ ჰაზავათი — სარწმუნოებრივი ომი ურწმუნო
რუსების წინააღმდეგ. ეს იყო ჩვეულებრივი, წინადაც ხმარებული, საშუალება
მუსულმანთა ბნელი მასების ფანატიზმის გამოსაწვევად, მაგრამ ქურთთა მომე-
ტებული ნაწილი, თუმცა მაჰმადიანური სარწმუნოების სუნიტურ მიმართულებას
აღიარებდა, მაინც არას დროს არ ყოფილა განწყობილი სულტნის დასაცავად,
ვინაიდან ისინი არ სთვლიდნენ სულტანს ხალიფად; მათის შეხედულებით კანო-
ნიერი ხალიფები იყვნენ მათი შეიკები, რომლებსაც გამოჰყავდათ თავისი გვარი
უშუალოდ მუჰამედისა, მისი ნათესავებისა და შთამომავლებისაგან. ბოხანის
ქურთები მალავდნენ კიდევ თავის მთებში აბასიანთა ე. ი. კანონიერ ხალიფა-
თა საღვთო შავ დროშას. მაშასადამე ხალიფის ღირსების უკანონოდ მიმთვისე-
ბელ ოსმალეთის სულტნის მხრივ მხოლოდ ჰაზავათის გამოცხადება არ გამოი-
წვევდა ქურთთა შორის აღფრთოვანებას და სულტნის მხარეზე ბრძოლის
სურვილს.

ოსმალეთის მთავრობამ, ქურთთა განწყობილებას კარგად გაცნობილმა,
თავის მიზნებისთვის მეტად მოხერხებულად, ჰაზავათის გამოცხადებასთან ერთად,
მიმართა დახმარებისათვის ქურთთა სარწმუნოებრივ მეთაურს, ქურთთა მთელი მო-
სახლეობის მიერ პატივცემულს შეიქს ობეიდულლას, მუჰამედის ბიძაშვილის ჰა-
ლედის შთამომავალს. მიმართვაში ხაზგასმული იყო, რომ ქურთთა დახმარება
საჭიროა არა სულტნის ხალიფატობის, არამედ მთელი ისლამის დასაცავად.

— 76 —

ობეიდულლას, როგორც სასულიერო მეთაურს, არ შეეძლო უგულებელ ეყო ამ-
გვარი მოწოდება; იგი ჩაუდგა თავის ქურთებს სათავეში და მიიღო ლაშქრო-
ბაში მონაწილეობა. გზა და გზა მას ემატებოდა ქურთთა დიდი ურდოები და-
წყებული სპარსეთის საზღვრიდან ალა-დაგსა და არზრუმამდე და სამხრეთით
მოსულიდან დიარბეკირამდე. მხოლოდ დერსიმის ქურთები, თავიანთი სარწმუ-
ნოებრივი განკერძოებების გამო, არ გამოეხმაურნენ მოწოდებას. დაბოლოს არ
განხორციელდა თურქთა იმედი ქურთთაგან ვანის 60 ათასიანი რაზმის მოწყო-
ბის შესახებ ამ საქმის ცუდი ორგანიზაციის გამო; ომში მონაწილეობა მიიღო
8-10 ათასიანმა ქურთთა ცხენოსანმა რაზმმა, რომელიც ამასთანავე, ქურთთა
უდისციპლინობისა და ძარცვა-გლეჯისადმი განწყობილობის გამო, საკმაოდ
აბრკოლებდა თურქების რეგულიარული არმიის ოპერაციებს.

თურქებისათვის დამარცხებით დამთავრებულმა ომმა უფრო მეტად შეა-
სუსტა თურქების გავლენა ქურთისტანში. 1878 წლის ოქტომბერში ბედერ-ხანის
შვილებმა ჰუსეინ-ბეიმ და ოსმან-ბეიმ მოაწყეს აჯანყება ვანის, მუშის და ბით-
ლისის სამხრეთით მთელს სივრცეზე მესოპოტამიის საზღვრებამდე და დაიჭირეს
ხეიკკარი, ბოხტანი და ბეგდივანი. მცირე აზიის ყოველი მხრიდან დამრულმა
ოსმალეთის ჯარებმა ჩააქრეს აჯანყება; თვით ჰუსეინ-ბეი კი გაემგზავრა მორ-
ჩილების გამოსაცხადებლად კონსტანტინეპოლს.

1880 წლის აპრილის ბოლოში ქურთისტანი კვლავ აღსდგა ოსმალეთის
ხელისუფლების წინააღმდეგ: მოძრაობას სათავეში თვით ობეიდულლა ჩაუდგა.
სოფ. ნერში მომხდარ შეიქთა და ყველა ტომების პატივცემულ წარმომადგენელ-
თა ყრილობაზე მან წარმოსთქვა შესანიშნავი სიტყვა, რომელიც გამოჰხატავდა

ქურთთა ნამდვილ გრძნობებს ოსმალეთის მთავრობის მიმართ და მოუწოდებდა ქურთისტანის განთავისუფლების მიზნით შეიარაღებული გამოსვლისაკენ. აღფრთოვანებულმა ყრილობამ ერთხმად მოიწონა თავისი შეიპის წინადადება; რადგანაც ქურთისტანის ნაწილი ეკუთვნოდა სპარსეთს, ამიტომ გადასწყვიტეს დაეწყოთ სამხედრო მოქმედება ადერბაიჯანიდან, რომელსაც ყველაზედ უფრო ნაკლები უნარი ჰქონდა წინააღმდეგობისა, და შემდეგ უკვე გაელაშქრათ ოსმალეთზე. მაგრამ ობეიდულლას ფართე პატრიოტული ზრახვები არ განხორციელდა, თუმცა სპარსეთის ქურთისტანში შექრას დროებითი წარმატება მოჰყვა. მთელი წამოწყების მარცხი იხსნება იმიტვე, რომ ქურთებს არ შესწევდათ არავითარი უნარი სერიოზული სამხედრო ოპერაციების წარმოებისთვის. ობეიდულლას მიერ სპარსეთის ნეიტრალიტეტის დარღვევამ გამოიწვია ევროპიული სახელმწიფოების საქმეში ჩარევა, რის შემდგომ იგი შეიპყრეს და გაგზავნეს კონსტანტინეპოლს.

ოსმალეთის მთავრობა გამოცდილებით დარწმუნდა, რომ თავისი ძალაუფლების ქურთისტანში მხოლოდ იარაღისა და დამსჯელ ექსპედიციათა საშუალებით შენარჩუნება არ აღწევს მიზანს, რომ თურქთა რეგულიარულ არმიას ბრძოლაც კი არ ძალუძს ორ მილიონიან მოსახლეობასთან მთის ომების პირობებში. 80-იანი წლებიდან, შაქირ-ფაშის მოსაზრების თანახმად, მთავრობამ შესცვალა ქურთთა მიერ სამხედრო ბეგარის რეგულიარულ ნაწილებში მოხდის წესი და დაიწყო ქურთთა საგანგებო ირრეგულიარული ცხენოსანი პოლკების მო-

— 77 —

წყობა, რომლებსაც სულტან აბდულ-ჰამიდის სახელის მიხედვით ეწოდა „ცხენოსანთა რაზმი ჰამიდიე“. ქურთთა კომპლექტიზაციის მთავარი პრინციპები ტერიტორიალური იყო — ქურთთა აშირეთების მეთაურებს ჰნიშნავდენ პოლკთა უფროსების თანაშემწეებად და ანიჭებდენ მათ სხვადასხვა პრივილეგიებს. რეფორმა ტარდებოდა თანდათანობით; მან ბოლოს და ბოლოს იქონია დადებითი შედეგი, თუმცა ქურთთა და თურქთა ურთიერთობა კვლავ მტრული დარჩა. აბდულ-ჰამიდის ტახტიდან ჩამოგდების შემდეგ ქურთთა პოლკები აღარ იწოდებოდენ სულტანის სახელით, არამედ პირდაპირ აშირეთულ პოლკებად. უკანასკნელი დებულება აშირეთული მსუბუქი ცხენოსანი რაზმების შესახებ გამოიცა 1911 წ., იმპერიალისტური ომის დროს თურქებმა შესძლეს ქურთთა მნიშვნელოვანი ცხენოსანი ჯარის გამოყვანა.

ქურთები იმპერიალისტური ომის დროს. იპერიალისტური ომის დაწყების წინ ოსმალეთის მთავრობას მეტად აფიქრიანებდა ქურთთა საკითხი. ქურთები აწყობდენ საიდუმლო თათბირებს ოსმალეთის ქურთისტანის ცენტრალურ პუნქტებში. თავისი მეთაურების — ბედერხანის გვარის წევრების — ხელმძღვანელობით ქურთები მსჯელობდენ იმის შესახებ, თუ რა როლი უნდა შეესრულებინათ მათ რუსეთთან აუცილებელი ომის დროს. ქურთთა მოძრაობას ჰქონდა ორი მიმდინარეობა — ერთი იყო გაღვიძებული ეროვნული თვითშეგნების შედეგი ქურთთა მოსახლეობის ერთს ნაწილში, მეორე კი მიმართული იყო ქრისტიანების წინააღმდეგ და პერსპექტივად ისახავდა ჩვეულებრივ ძალმომრეობასა და ხოცვა-ჟლეტას. პირველს მხარს უჭერდენ განათლებული ქურთები, აბდურრეზაკი და ქიამილ-ბეი; ამ მიმართულების დედააზრი იყო ქურთისტანის ჩამოშორება ოსმალეთისაგან და მისი ავტონომია რუსეთის პროტექტორატი; მეორეს კი ასულდგმულებდა ფანატიზმი მუსულმანთა ბნელი სასულიერო წოდებისა, რომელიც ავრცელებდა პანისლამიზმის იდეებს, და ოსმალეთის ხელისუფლების ზრახვები. ამას ზედ ერთვოდა თურქთა შეწყუბება

სპარსეთის (კოტურის) ქურთების გახშირებული თავდასხმებით ოსმალეთის საზღვარზე მდებარე სოფლებზე; ამ თავდასხმების დროს ქურთებს წინამძღოლობდა მათი ცნობილი ბელადი ისმაილ-ალა სიმკო. განსაკუთრებული მნიშვნელობა მიენიჭა იმ გარემოებას, რომ 1913 წელს იგი ესტუმრა ტფილისს, სადაც დიდის პატივისცემით მიღებულ იქმნა კავკასიის უფლის-ნაცვლის მიერ.

ყველა მიღებული ზომებისა და მიუხედავად, ქურთთა მთავარმა მოღვაწეებმა, ადურრეზაკამა და ქიამილ-ბეიმ თავიდან აიცილეს დევნა, გამოიქცნენ ოსმალეთიდან და მოვიდნენ ტფილისს; აქ კი მუდმივად ცხოვრობდა ქურთთა ერთ-ერთი მთავარი ბელადთაგანი, რუსეთის სამსახურის გენერალი ალი-აშრეფ-ალა შამშადინოვი. ქურთების ამ მეთაურთა სამსახური და რჩევები ცოტად თუ ბევრად გამოიყენა კავკასიის არმიის შტაბმა 1914 წლის ოქტომბერში თურქებთან დაწყებული ომის დროს.

ვიდრე ქურთთა ბელადების მოღვაწეობაზე გადავიდოდეთ., საჭიროა ცნობების მოყვანა კავკასიის არმიის მოქმედების რაიონებში ქურთთა მოსახლეობისა და მებრძოლ მხარეებისადმი მათი მიმართების შესახებ.

— 78 —

ყველა ქურთები საზოგადოთ იყოფვიან ორ ძირითად ჯგუფად — ხეკკი-არი და სოურან; სრულიად განცალკევებულად დგას ჯგუფი დერსიმი; ხეკკიარის ჯგუფიდან, თავის მხრივ, გამოიყო კიდევ აშირეთების ორი ჯგუფი — ზილი და მილი.

ყველა ეს ქურთები ცხოვრობენ ოსმალეთისა, სპარსეთისა და ამიერ-კავკასიის ფარგლებში, ამასთან ზილთა ჯგუფის მთავარი მასსა დასახლებულია არარატის რაიონში, დაახლოვებით შემდეგ საზღვრებში: ნორაშენი, მაქო, ბერი-ყალა, ვანის ტბა. შემდეგ მუშის ხეობის შუიდან საზღვარი მიიმართება მელაზგერთზე, უხვევს დასავლეთისაკენ, აღწევს არაქსამდე და ამ მდინარის გასწვრივ უახლოვდება კავკასიის საზღვარს კალიზმანის მიმართულებით. ზილთა ჯგუფი შეიცავს მრავალ წვრილ აშირეთებს, რომლებიც, თავის მხრივ, იყოფვიან ქვე-ჯგუფებად. ასე მაგალითად, ყოფ. ერევის გუბერნიის ქურთების შემკრებელობითი სახელია სელივანლი. ვ. კარცვის პარტის მიხედვით ზილთა ჯგუფში საზოგადოთ შედიოდნენ აშირეთები: ჯელალი, ზარაკანლი, ხაიდერანლი, მამონ, ზილიანლი, ადამანლი და დალხერანლუ.

მილის ჯგუფს, ყოფ. ელიზავეტპოლის გუბერნიის ქურთთა — კასკანლი და ჯემანლიუს — გარდა, ეკუთვნიან ოსმალეთის ყველა აშირეთები, ამასთან ჰასანანლისა და ჯებრანლის აშირეთებს ზოგჯერ ეწოდებოდათ შემკრებელობითი სახელი როშკა.

ცხოვრების ფორმის მიხედვით ქურთები ეკუთვნიან მომთაბარე ხალხთა ჯგუფს, რომლებსაც განაგებენ გვარის უფროსები; ესენი კი, როგორც ეს მიღებულია საზოგადოთ მაჰმადიანთა შორის, სთვლიან თავიანთ თავს დიარბევირის შეიჰის ჰასანისა და შიიტთა იმამის ჰუსეინის შთამომავლად.

შამშადინოვის ცნობების მიხედვით, ქურთისტანის ყველა ბელადები შეკავშირებულნი არიან დერვიშთა ორგანიზაციაში და ეკუთვნიან ნაკშბენდიეს ორდენს. ამ ორდენს ახასიათებს შარიატის მკაცრი აღსრულება; იგი მეტად გავრცელებულია შუა აზიაში, და მას ეკუთვნიან უმთავრესად სუნნიტები; ეს ორდენი იწყნარებს საღვთო ომს. თვით შამშადინოვი სთვლიდა თავის თავს მურშიდათ (მოწაფედ) შეიჰი ობეიდულლასი, რომელიც ცნობილია, როგორც თურქთა წინააღმდეგ აჯანყების მომწყობი.

ერთ-ერთი მთავარი შეიჰი ოსმალეთის ქურთისტანში ომის დროს იყო

ბითლისში მცხოვრები შეიპი ორშადი, რომელიც გადურჩა სხვა შეიპების ბედს — ესენი ჩამოაღრჩვეს თურქებმა კიამილ-ბეი ბედერ-ხანის მიერ მოწყობილი აჯანყების შემდეგ, 1914 წელს გაზაფხულზე ბითლისში. კავკასიის ფარგლებში ცხოვრობდა კამარლუს მახლობლად შეიპი იუსუფი და ალაგეზის მახლობლად შეიპი ისმაილი. თვით შამშადინოვი დერვიშთა შეიპის შთაბეჭდილებას ახდენდა.

მეთოდები და პრინციპები, რომლებიც დაადგინა არმიის შტაბმა ქურთთა საკითხში. რუსეთ-ოსმალეთის შუა მე-XIX ს-ში წარმოებული ომების გამოცდილებაზე დამყარებით, საჭირო იყო კავკასიის ფრონტზე ოპერაციების დაწყებიდანვე დადგენილი ყოფილიყო მთავარი პრინციპები და მეთოდები ქურთთა მოსახლეობის გამოყენებისათვის ომის წარ-

მატებით წარმოების მიზნით. კავკასიის არმიის შტაბში შემუშავებული იყო ამ მიმართულებით შემდეგი პრინციპები ქურთთა საკითხში.

— 79 —

ქურთებს არა აქვთ სამშობლო, არა აქვთ სახელმწიფოებრივი პატრიოტიზმი ამ სიტყვის საყოველთაოდ მიღებული მნიშვნელობით, თუმცა თავისი მომთაბარეობის ადგილები მათ უყვართ და თავგამოდებით იცავენ ამ ადგილებს. ოსმალეთისა და სპარსეთის მთავრობათა მიმართ ქურთებს არა აქვთ არავითარი ერთგულება — როგორც თურქები ისე სპარსელებიც მათ თანაბრათ არ უყვართ. მუდმივმა მტრობამ ტომებთა შორის, ცხოვრების მომთაბარე ხასიათმა, ძარცვა-გლეჯის მიზნით წარმოებულმა თარეშებმა განუვითარეს მათ სისასტიკე და რიდი მხოლოდ ძალის წინაშე. ყველა მათი მოქმედების მთავარი მამოძრავებელი ძალა სარგებლობა და პირადი ინტერესია. მათ დაპირებას კაცი არ უნდა ენდოს, ვინაიდან სარგებლობის გულისათვის ისინი მუდამ დაარღვევენ თავიანთ ვალდებულებას. ამ მიზეზების გამო მათი დამორჩილება შესაძლებელია ორი ფაქტორით: შიშით და სარგებლობით.

გერმანელებმა და თურქებმა გადასწყვიტეს გამოეყენებინათ ქურთთა მომთაბარე ტომები სარგებლიანობის გზით. ისინი აძლევდნენ თვითეულ მხედარს ფულს, მისცეს იარაღი, ჰპირდებოდნენ მომავლისთვის მუსულმანური სამთავროს მოწყობას კავკასიასა და მცირე აზიაში და აღუთქვამდნენ ამ მიზნისთვის გერმანელ-თურქთა შეიარაღებული ძალის დახმარებას.

თურქებმა მშვენივრად იცოდნენ, რომ ქურთთა მასები სავსებით მორჩილი იარაღია ბეკისა ან აშირეთის გვარის უფროსის ხელში და რომ იგინი უსიკვოდ ასრულებენ მის ბრძანებებს. ხოლო ბევი მებრძოლ მხარეთა მიმართ ხელმძღვანელობდა მხოლოდ და მხოლოდ პირადი და მატერიალური ინტერესებით. რაკი თურქებს გათვალისწინებული ჰქონდათ ბეკების ასეთი მნიშვნელობა, ისინი ღებულობდნენ ყოველნაირ ზომებს, რათა მიემხროთ ბეკები, ჰნიშნავდნენ მათ უფროსებათ, აძლევდნენ სარგოს და უქმნიდნენ არმიაში თვალსაჩინო მდგომარეობას.

რუსების რაზმების მოქმედების რაიონში რუსებისა და ქურთების ურთიერთობა შემდეგნაირად ჩამოყალიბდა: ვინაიდან სახიფათო იყო ქურთთა ტომების შეიარაღება, ერთის მხრივ, ხოლო სასურველად არ იყო ცნობილი სარგებლიანობის პრინციპის მათდა მიმართ გამოყენება, მეორეს მხრივ, ამიტომ კავკასიის უმაღლესი სარდლობის აზრით, საჭირო იყო ქურთების მოზიდვა მხოლოდ შიშის საშუალებით, ე. ი. გადაწყვეტილი იყო მფარველობა გაეწიათ იმათთვის, ვინც კეთილად იყო განწყობილი რუსეთის მიმართ, ხოლო მოესპოთ ისინი, ვინც მათდამი მტრობას გამოიჩენდა. იმ ქურთთა მიმართ კი, რომლებიც საომარ მოქმედებათა სფეროს გარეშე იმყოფებოდნენ, გადასწყვიტეს ემოქმედნათ მეორე პრინციპის — სარგებლიანობის — მიხედვით, სახელდობრ: რუსები უხატავდნენ ქურ-

თებს მათი ოლქების რუსების მფარველობის ქვეშ ავტონომიურად მოწყობის პერსპექტივებს; ჰპირდებოდნენ ფულითა და იარაღით დახმარებას ოსმალეთის ბატონობის უკუგდებისა და დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლის დროს; მაგრამ ამასთან ქურთებს თვითონ უნდა ემუშავნათ თავისი მიზნების მისაღწევით და იმედი არ უნდა ჰქონოდათ, ფულისა და იარაღის გარდა, სხვა რაიმე დახმარებისა.

ბაიაზეთისა და ალაშქერტის ხეობის რაიონში ოპერაციების წარმატებით მსვლელობა მნიშვნელოვანად დამოკიდებული იყო იმ მდგომარეობაზე, რომელსაც დაიჭერდნენ ქურთები. დასაწყისშივე რუსების მხარეს გადავიდნენ მუჰამედ-

— 80 —

ბეგ, რასულ-ბეკ და ჰამიდ-ბეკ შამშადინოვები თავისი აშირეთული პოლკებით; მათი პოლკების ნაწილობრივმა განიარაღება მამინვე იმოქმედა მე-4-ე კორპუსის ოპერაციებზე, უზრუნველყო რა ზურგი; საკომუნიკაციო გზები გადიოდნენ სწორედ ამ სამი ბელადის ქურთთა პოლკების მოწყობის რაიონში; ყოფილი ჰამიდიელებიც, თავიანთი ბეკების მაგალითის მიხედვით, წავიდ-წამოვიდნენ სახლებში და იწყეს მშვიდობიანი საქმიანობა.

რასულ-ბეკის დამორჩილების დროს რაზმის უფროსი აბაციევი დაჰპირდა წარსულის დავიწყებას და აღუთქვა მასა და მის თანამგზავრებსაც პირადი უშიშროება და ხელშეუხებლობა. მაგრამ ამ დაპირებათა საწინააღმდეგოდ კავკასიის მე-4-ე კორპუსის უფროსის ოგანოვსკის განკარგულებით რასულ-ბეკი დააპატიმრეს, როგორც სამხედრო ტყვე და ჩასვეს სატუსაღოში. რასულ-ბეკი, რასაკვირველია, გაბოროტებული იყო; მან განაცხადა, რომ იგი არასოდეს არ დამორჩილებოდა, თუ ეცოდინებოდა როგორის მზაკვრობით მოექცეოდნენ მას; იგი ყველაფერში ბრალს სდებდა თავის ნათესავს გენერალ შამშადინოვს, რომელმაც წერილით წინადადება მისცა მას რუსების მხარეზე გადასულიყო; იგი ითხოვდა ტფილისში გადაგზავნას, რათა იქ ეძია სამართალი.

ამ ამბავმა მეტად ააშფოთა ქურთთა სხვა ტომების ბელადები, რომლებიც საზღვართან მდებარე რაიონებში ცხოვრობდნენ; ესენიც აწარმოებდნენ მოლაპარაკებას რუსეთის მხარეზე გადასვლის შესახებ და იმედი ჰქონდათ, რომ ისეთ-სავე პრივილეგიებს მიიღებდნენ, რასაც იძლეოდნენ თურქები — აქ უმთავრესად სახეში ჰქონდათ კომანდირების წოდებულების შენარჩუნება და განსაზღვრული სარგოს დანიშვნა.

ვინაიდან არმიის საკომანდო შედგენილობაში არ მოხდა აზრთა შეთანხმება ქურთთა ბელადების რუსების მხარეზე გადასვლის საკითხის შესახებ, მთავარ-სარდალმა ბრძანება გასცა ეხელმძღვანელათ ადგილებზე შემდეგი მოსაზრებებით.

ზედმეტად არ უნდა შეეფასებინათ ბელადთა მხოლოდ სიტყვიერი განცხადებანი, ვინაიდან მათი მორჩილება იძულებითია, და იყო შემთხვევები მათი კვლავ თურქთა მხარეზე გადასვლისა. ისეთი ფაქტიც კი იყო დადგენილი, რომ იმ დროს, როდესაც ალაშქერტის ხეობის მცხოვრებთა ნაწილი მორჩილებას აცხადებდა, სხვა მათი თანამოაზრენი ითხოვდნენ არზრუმში დამხმარე ჯარების გაგზავნას ალაშქერტის ხეობაში და აცხადებდნენ, რომ მათი ამხანაგების მორჩილება დროებითია, რომ მათ კარგი იარაღი დამალეს, ხოლო რუსებს გადასცეს ძველი და არაფრად ვარგისი. დადგენილი იყო ის ფაქტიც, რომ ალაშქერტში დამორჩილებულ ჰამიდიელების ახლობელი ნათესავები და ცოლები ძველებურად განაგრძობენ არზრუმში ცხოვრებას და სარგებლობენ წინანდელი პატივისცემით. ამ მიზეზების გამო ყველა რაზმების უფროსებს გამოუცხადეს, რომ არავითარი პრივილეგიები ქურთთა დამორჩილებულ ბელადებს არ მიეცემათ იმ დრომდე, ვიდრე ისინი თავისი პოლკებითურთ არ დაამტკიცებენ თავიანთ სრულს

ერთგულებას; დამორჩილებულთაგან უნდა მოეთხოვნათ სიტყვიერი განცხადებანი და დეკლარაციები კი არა, არამედ მძევლები; მძევლებად კი უნდა ყოფილიყვნენ მათი ოჯახის წევრები და ახლობელი ნათესავები.

— 81 —

შამშადინოვის მისია.

ვინაიდან დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა კავკასიის ფრონტის მარცხენა ფრთის ქურთთა თავდასხმისაგან უზრუნველყოფას, ამიტომ ომის გამოცხადებისთანავე სპარსეთის მაქოელ ქურთებთან გაგზავნილ იქმნა გენერალი ალი-აშრეფ-ალა შამშადინოვი ორიენტალისტ კ. ნ. სმირნოვთან ერთად და ქურთთა მეორე ბელადი აბდურრეზაკი. მაქოს სახანოს მნიშვნელობას სტრატეგიული თვალსაზრისით საზღვრავდა მისი საზღვართან სიახლოვე და ის გარემოება, რომ ეს სახანო წარმოადგენს ერთად-ერთს მოხერხებულ გასავალს ალაშკერტის ხეობაში და ვანის მხრისკენ.

სპარსელ ქურთებს საზოგადოთ უჭირავთ დასავლეთი ოსმალეთის მოსაზღვრე ზოლი, დაწყებული ჩრდილოეთით მაქოს სახანოდან და გათავებული სამხრეთით ბაღდადის დიდი გზით. მთავარი ცენტრებია: მაქო, ხოი, ურმია, სოუჯ-ბულაგი, ქურთისტანი და ქერმანშაჰი.

მაქოს სახანო, სადაც აგიტაციის გასაწევად გაგზავნილ იქმნენ ქურთთა ბელადები, შეიცავს არა ნაკლებ 350 სოფლისა ასი ათასი მცხოვრებით, რომელთაგან 30000 ქურთია. ოდესღაც ეს სახანო დასახლებული იყო სომხებით და არდაზის სახელწოდებით წარმოადგენდა ვასპურაკანის სამეფოს ერთ-ერთ სანახებს (IX-XI ს. ქრ. შ.). სახანო წარმოიშვა მე-XVIII საუკუნეში. მოსახლეობის მომეტებული ნაწილი, შიიტო თათრები, მუდამ მტრულ ურთიერთობაში იყო სუნიტ ქურთებთან. ესენი, პატივმოყვარე ხანების ხელმძღვანელობით, ურთიერთ შორისი ბრძოლებისა და არეულობის დროს სძარცვავდნენ სოფლის მშვიდობიან მცხოვრებლებს, რომელთაც წილად ხვდათ მაქოს უუფლებობისა და ძალმომრეობის მთელი სიმძიმის ზიდვა. შიიტ-თათრების გარდა სახანოს ოც სოფელში ცხოვრობდნენ ქურთები ალი-ალლა, რომლებიც მაჰმადიანების მიმართ მტრულად არიან განწყობილნი. მაქოელი ქურთები შესდგებიან სამი ტომისაგან: ჯელადი — 1500 სახლი, დასახლებული არარატიდან ოსმალეთის საზღვრამდე, მილანი — 2000 სახლი არაქსის აღმოსავლეთით საკვარის მთისკენ და შემდეგ სიღრმეში ხოისკენ, ხაიდერანლი — მცირერიცხოვანი ჯგუფი (200 სახლი) ცხოვრობს მკვიდრად ჩაღდირანში.

1914 წლის ნოემბრის 14-ს სოფ. კამარლუში მოეწყო ნახევარ-ასეული შამშადინოვის თანმხლები რაზმი. გამომუშავებული გეგმის თანახმად, შამშადინოვი უნდა გამგზავრებულიყო შემდეგი მარშრუტით: ბურულანის პოსტი, კუჩი, ფენჯალუ, აკ-გელი და შემდეგ ბაიაზეთამდე, აქედან კი ორგოვით ისევ კამარლუ. ამ, მაქოელ ქურთთა მიწა-წყალზე მოწყობილი გამგზავრების პოლიტიკური მიზანი მდგომარეობდა იმაში, რომ ფორმალურად გამოეცხადებინათ აქაური ქურთები შამშადინოვისადმი დამორჩილებულებად. ასეთი გარემოვლა რუსეთის, სპარსეთის და ოსმალეთის ქურთთა მიწა-წყლისა იმის მაჩვენებელი უნდა ყოფილიყო, რომ ესენი გაერთიანებული არიან ერთი ძალაუფლების, მათი მეთაურის შამშადინოვის მიერ, რომელიც იცნო რუსეთის მთავრობამ.

მართლაც, მაქოს ქურთებმა აღტაცებით მიიღეს შამშადინოვი. მის მოგზაურობას ტრიუმფალური მსვლელობის ხასიათი ჰქონდა; ქურთების ჩვეულებისამებრ, მას ყველგან ეამბორებოდნენ ფეხზე და ცხენის წინ უკლავდნენ სამსხვერპლო ვერძს. თვით შამშადინოვი საკვირველის ტაქტით ესაუბრებოდა ხალხის წარმომადგენლებს; მან სავსებით მიაღწია თავისი მისიის მიზანს.

კამარლუმი დაბრუნების შემდგომ 1915 წლის 8 იანვრის წერილობითი წინადადების მიხედვით, შამშადინოვს უნდა მოეკლო ოსმალეთის ქურთების მიერ დასახელებული რაიონები — ბაიაზეთის, დიადინის და ყარაყილისის ოლქები — მისი თანამეტომე ქურთი ზოლების მომხრობის მიზნით; ამის გარდა შამშადინოვს უნდა შთაეგონებინა ზილებისათვის ის აზრი, რომ რუსეთი წარსულშიც იმარჯვებდა და ეხლაც გაიმარჯვებს ოსმალეზზე, რომ მომავალში მათი — ქურთების — აყვავება უზრუნველყოფილია, და რომ გამოცხადებული მორჩილების დამამტკიცებელი საბუთები უნდა იყოს: მთელი მათ ხელში მყოფი იარაღის გადაცემა და ერთგულების ფიცი შარიატის მიხედვით.

ოსმალეთის ოლქების ქურთთა მოსახლეობა ისევე ნდობითა და კეთილგანწყობილად შეხვდა შამშადინოვს. მან დიდის ამბით და ზეიმით დააფიცა ქურთთა წარმომადგენლები, მაგრამ მისიის მეორე ნაწილი კი — სახელდობრ, იარაღის ჩამორთმევა — ვერ იქმნა შესრულებული: ქურთებმა არ მოისურვეს განიარაღება და გამოუტანეს მხოლოდ რამდენიმე ათეული ყოვლად უვარგისი თოფი.

აბდურრეზაკ ბედერ-ხანი

ქურთთა მეორე ბელადი აბდურრეზაკიცი მივიდა მაქოში; მან ხელი მიჰყო აგიტაციას თავის თანამეტომე ქურთ ხაიდერანლიელებს შორის ჩალდირანში. ჯერ ისევ

ომის გამოცხადებამდე მაქოში მყოფი რუსების რაზმი ნიკოლაევის უფროსობით გაემართა ოსმალეთში ბაიაზეთის მხარესკენ. იმავე დროს ჩალდირანიდან დაიძრა თავისი ქურთებით აბდურრეზაკი, რომელმაც დაიჭირა აბაიის ხეობაში რამდენიმე სოფელი; მას მოუხდა რამდენჯერმე სერიოზული შეტაკება თურქებთან; ნიკოლაევის რაზმიდან, მიუხედავად აბდურრეზაკის მოლოდინისა, დახმარების გაგზავნა ვერ მოხერხდა თოფარიზის უღელტეხილზე ზვავების ჩამოწოლის გამო. ბოლოს დამარცხებისა და ბევრი ჯარის კაცის დაკარგვის შემდეგ, მან დაიხია ჩალდირანში.

1915 წლის დასაწყისში აბდურრეზაკს მისცეს თანხა ქურთთა რაზმის მოსაწყობად; აბდურრეზაკი დაპირებას იძლეოდა, ამ რაზმით ხელში ჩაეგდო ბითლისი. ამასთან პირობად სდებდა ემოქმედნა ახერბაიჯანის რაზმთან ერთად. ამ განსაზღვრული დავალების მიღების შემდგომ აბდურრეზაკი აპირებდა ლაშქრობის დაწყებას მარტში, თუ რომ ამ დროისათვის რუსის ჯარები აიღებდენ ურმიასა და ხოის, წინააღმდეგ შემთხვევაში გალაშქრება მოხდებოდა აპრილში. საზოგადოთ კი უნდა ითქვას, რომ აბდურრეზაკმა, თუმცა და მოაწყო ქურთთა რაზმი, დასახულ მიზანს ვერ მიაღწია.

შეხედულების შეცვლა ქურთთა საკითხის შესახებ.

კავკასიის მეუფროსეთა მთავარი შემადგენლობა იძლეოდა დიდ თანხებს აგიტაციის საწარმოებლად იმ იმედით, რომ ქურთთა მეთაურები თავისი ავტორიტეტის

წყალობით მიაღწევდენ მათთვის წამოყენებულ უმთავრეს მიზანს — კავკასიის არმიის წინსვლის გზაზე მყოფ ქურთთა მოსახლეობის განიარაღებას; ამ შემთხვევაში არმიის ზურგი სავსებით უზრუნველყოფილი იქმნებოდა. შამშადინოვის მისიის შედეგად მხოლოდ რამდენიმე ათეული უვარგისი თოფის ჩაბარების ფაქტმა და აბდურრეზაკის მაქოს ქურთებითურთ ბაიაზეთზე უშედეგოდ დამთავრებულმა გალაშქრებამ კვლავ წამოაყენეს ქურთთა ზოგიერთი

ბელადის გადმობირებისა, ქურთთა რაზმების მოწყობის მიზანშეწონილობისა

და ჯარებისა და საზოგადოთ ქურთთა ურთიერთობის საკითხი. არმიის სარდა-
ლი იუდენიჩი 1915 წლის თებერვალს მთავარსარდლის ვორონცოვ-დაშკოვისა-
დმი წარდგენილ თავის მოხსენებაში აღნიშნავდა, რომ საჭიროა ამ საკითხს
ერთხელ და სამუდამოდ ბოლო მოეღოს და საბოლოოდ გადაწყდეს ან ის, რომ
ქურთი მტრად გადავიქციოთ, და მაშინ აშკარა იქმნება, თუ ვისგან უნდა ვე-
ლოდეთ საფრთხეს, ან ის, რომ იგი ნეიტრალურ მდგომარეობაში ჩავაყენოთ და
ამით უვნებელ ვყოთო. მოხსენება აგებული იყო შემდეგ მოსაზრებებზე:

საქონელი, სოფელი, სამოვარი ყველაზედ უფრო ძვირფასია ქურთისათვის.
საკვები ზამთრობით სოფლებშია თავმოყრილი, ზაფხულობით კი ქურთები თავის
საქონელს მიერეკებიან მთის სამოვრებზე. ამითი უნდა აიხსნას ის გარემოება,
რომ სამხედრო მოქმედებათა ზამთრის პერიოდში, ჯარების ქურთთა სოფლებ-
თან მოახლოვებისას, ისინი ხალისით იწყებენ მოლაპარაკებას და პირმოთნეო-
ბით აღიარებენ მორჩილებას. გაზაფხულის დასაწყისიდან კი, როდესაც მშვიდო-
ბიანი ქურთებიც მიდიან მთებში, ქურთს უკვე ვეღარავინ შეაძლებინებს მისი
დაპირების შესრულებას, და ამისთანა შემთხვევაში განსაკუთრებით სახიფათონი
იქნებიან ის ქურთები, რომლებიც დარჩებიან ჯარის ზურგში. ყველა ამ მოსა-
ზრებათა გამო იუდენიჩი წინადადებდა იძლეოდა არავითარი მოლაპარაკება არ
ეწარმოებინათ წინააღმდეგობის გამწევ ოსმალეთის ქურთებთან და ყველანი მა-
თის ქონებით გაემევებინათ ჯარების მიერ დაკავებული ადგილებიდან თურქების
ხელში მყოფ რაიონებში, ხოლო მათი სოფლები დაეწვათ ძირიან-ბუდიანად.
ამგვარ გადაწყვეტ ზომას შედეგად ექმნებოდა ის, რომ არმიის ზურგი განთა-
ვისუფლდებოდა ქურთთაგან და შესამჩნევად შემცირდებოდა ზურგის დასაცავად
საჭირო ჯარის რიცხვიც; არმიის უკან დახვევის შემთხვევაში ქურთისთვის სახა-
რბილო არ იქმნება თავის დანგრეულ სოფლებში დაბრუნება, იგი მოსძებნის
ახალ ადგილებს; სოფლების დანგრევა იმდენად მკაცრი საშუალება იქმნება ქუ-
რთთათვის, რომ ერთბაშად გამოაფხიზლებს იმათ, ვისიც სოფლები ჯარების
წინსვლის გზებზე იმყოფებოდნენ, და ამიტომ აშირეთის პოლკების მრავალი ქურთი
გამოვა ოსმალეთის არმიიდან იმ შემთხვევაში, თუ ომის დასასრულისას რუსებს
შერჩებათ ოსმალეთის მიწები, ქურთთა მოსახლეობისაგან თავისუფალნი. ეს მიწები
დასახლებულ უნდა იქმნეს ყაზახთა ახალი მოსაზღვრე ჯარით, განსაკუთრებით
კი მეტად მდიდარი ხეობები ბაიაზეთისა, დიადინისა და ალაშკერტისა.

ეს მოხსენება მთლიანად მოწონებულ იქმნა მთავარ-სარდლის მიერ, და თე-
ბერვლის გასულს, ქურთთა საკითხის შესახებ შეხედულების ამგვარ ცვლილებას-
თან დაკავშირებით, არმიის სარდალმა ბრძანება გასცა გამოეცხადებინათ შამ-
შადინოვისთვის, რომ კავკასიის უმაღლესი ხელისუფლება მეტად კმაყოფილია
მისით, აფასებს მის ღვაწლს და მომავალშიაც განზრახული აქვს ისარგებლოს მი-
სი გამოცდილებით და ქურთებთან მოლაპარაკების წარმოების უნარით, რის გა-
მო შამშადინოვი იტოვება მე-4-ე კორპუსის უფროსის განკარგულებაში. მაგრამ
ამასთან ერთად აღიძრა ეჭვი იმის შესახებ, რომ შამშადინოვი პანისლამიზმის
მომხრეა, და ამის გამო დადგენილი იყო მისა და მისი ნათესავებისათვის ფა-
რული მეთვალყურეობის მოწყობა.

ბ. ნ. შახოვსკოი. ნიკოლოზ ნიკოლოზის ძის კავკასიის მთავარ-სარდალად
დანიშვნის შემდგომ შეხედულება ქურთთა მეთაურების
შესახებ მნიშვნელოვანად შეიცვალა. ეს ცვლილება გამოიხატა იმაში, რომ გა-
დასწყვიტეს გამოეყენებინათ ქურთთა მეთაურები სამხედრო მიზნებისათვის არ-
მიის სამხედრო ოპერაციებთან ერთდროულად და გადაედოთ აგიტაციისათვის

დიდი თანხები. ქურთთა მეთაურებს ალუთქევს მომავალში მიმზიდველი პერსპექტივები და მათზე ამყარებდნენ უფრო ფართე პროგრამებს, განსაკუთრებით 1915 წლის ბოლოში, როდესაც მოხსენებული არმია მნიშვნელოვნად წინ წავიდა ოსმალეთის ფარგლებში, და მზადდებოდა არზრუმის ოპერაცია.

ქურთისტანთან ურთიერთობის მომავალ ამოცანათა შესრულება მთავარ-სარდალმა დაავალა ბაშპალინის სანახების უფროსად დანიშნულს, დამასკოში ყოფილს კონსულს, ბორის ნიკოლოზის ძეს შახოვსკოის ¹.

შახოვსკოიმ მიიღო მხურვალე მონაწილეობა სპარსეთისა და ოსმალეთის ქურთთა რუსეთის მხარეზე გადმოყვანის საქმეში. ბაშპალუში, რომელიც ამ დროს წარმოადგენდა რუსის ჯარების მიერ დაკავებულ ქურთების ოლქთა შორის ყველაზე უფრო წინ შეჭრილს რაიონს, შახოვსკოისთან ერთად მივიღებულ იქმნა აბდურეზაკ ბედერ-ხანიც საგანგებო მისიით, რათა პროპაგანდის საშუალებით გაეერთიანებინათ ქურთთა ტომები და მოემზადებინათ იგინი თურქების წინააღმდეგ გასალაშქრებლად; გარდა ამისა ამავე აბდურეზაკს დავალებული ჰქონდა ბოლო მოელო იმ ძალმომრეობათათვის ქურთთა მხრივ, რომელსაც ადგილი ჰქონდა ქრისტიან მოსახლეობის მიმართ; ამასთან რუსეთის ხელისუფლება გარანტიას იძლეოდა, რომ ასევე მოიქცეოდნენ ანდრონიკის სომეხი დაშნაკები და სომეხთა რაზმების სხვა მეთაურებიც. აბდურეზაკის თავმდებობით გაგზავნილი იყო აგრედვე ქურთთა მეთაური სიმკოც.

ისმაილ-ალა სიმკოც. ამ ცნობილი ავანტიურისტის ბიოგრაფია მოკლედ შემდეგია: სიმკოც-ალამ, სომაის ქურთ-შიკანების მცირე რიცხოვანი ტომის ბელადმა, რომელიც დაჟინებით და საშუალებათა განურჩევლად მიისწრაფოდა თავისი მიზნების მისაღწევად, ომის დაწყების წინა ხანებში მოახერხა ქალაქ ხოიში ყოფილ ვიცე-კონსულის ჩირკოვის სიმპატიების მოპოვება; ჩირკოვმა გადასწყვიტა შეექმნა სიმკოცს სახით რუსული პოლიტიკის ბრმა იარაღი აზერბაიჯანის მოსაზღვრე ნაწილში. გარეგნულად მეტად გულუბრყვილო და კეთილმა სიმკომ იმდენად დაუმორჩილა თავის გავლენას ჩირკოვი, რომ კონსულის წყალობით შესძლო თავისი მომხიბლველი ოცნების განხორციელება — იგი დანიშნა სპარსეთის დიდი და უმდიდრესი რაიონის — ჩიარიკის, სომაის და ბარადოსტის — გუბერნატორად.

მირითადი მოსახლეობისათვის სრულიად უცხო ადამიანის — ისმაილ-ალას — გუბერნატორად დანიშვნამ გამოიწვია ამ მხარის მკვიდრ ფეოდალების, ბეკბ, ნი შახოვსკოი.

¹ ბ. ნ. შახოვსკოი ამ ცოტა ხნის წინ გარდაიცვალა მოსკოვში. დამატებაში ვათავსებთ „Известия Центрального Исполкома Советов“-ის 9 ნომბრის 259 ნომერში დაბეჭდილს მოკლე ნეკროლოგსა და მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების თავმჯდომარის პ. უვარვას წერილს ნ. პეშკოვთან შახოვსკოის, როგორც ორიენტალისტისა და ასსიროლოგის, სამეცნიერო ნაშრომების შესახებ. ეს წერილი ამოღებულია ცენტრ-არქივის სამხედრო ფონდის საქმეებიდან.

კორდარების, ოსმალეთში გაქცევა, სადაც მათ გაჰყვა მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილიც.

იმპერიალისტური ომის დროს სიმკოც თავისი ქურთებით შეუერთდა რუსის რაზმებს; მას თავი სავსებით ლოიალურად ეჭირა, მაგრამ როგორც კი გამოირკვა, რომ სტრატეგიული მიზნების თანახმად ჯარებს უნდა დაეტოვებინათ სალმასი და კოტური, მისი მოქმედებაც ერთბაშად შეიცვალა. იგი დარჩა სალმასში ვითომც იმის გამო, რომ ოჯახის აქედან გაყვანა ვერ მოასწრო, და წარუდგა თურქთა რაზმის უფროსს ჯევათ-ფაშას, რომელსაც გამოუცხადა თავისი

თურქოფილური გრძნობები და სურვილი მათთვის სამსახურის გაწევისა რუსის ჯარების დაზვერისა და მათთან აქტიური ბრძოლის საქმეში. სიმკომ და თურქთა რაზმთან ერთად მოსულმა სხვა ქურთებმა მოახდინეს სალმასში საშინელი ჟლეტა, რომლის მსხვერპლი იყო 1000-მდე კაცი, ქალი და ბავშვი. სიმკოს მონაწილეობა ამ ჟლეტაში დადგენილია წერილით, რომელიც დაუტოვა თურქთა რაზმის უფროსმა 1915 წლის თებერვალში დილმანში შესულს პოლკონიკს ნალგეევს.

მიუხედავად თურქთა მხარეზე გადასვლის ამ ცხადი საბუთებისა, სიმკო მაინც ცდილობდა არ შეეწყვიტა რუსთა რაზმების უფროსებთან დამოკიდებულება და უგზავნიდა მათ აუარებელ წერილებს, რომლებშიაც ერთგულებას ეფიცებოდა. ეს წერილები განსაკუთრებით გამრავლდა 1915 წლის იანვრის ბოლოსათვის თურქთა სოფიასთან დამარცხების შემდგომ. ბოლოს მე-4-ე კორპუსის უფროსის თანხმობით სიმკო გამოიწვიეს ქ. ხოიში. მაგრამ დაზვერამ დაადგინა, რომ სიმკოს, აბდურრეზაკსა და მუსტაფა ბეკს საიდუმლო კავშირი აქვთ თურქებთან. სიმკო დააპატიმრეს და გაგზავნეს ტფილისს. აქ იმან იმართლა თავი და, როგორც ზემოდ იყო ნათქვამი, იგი მივლინებულ იქმნა შახოვსკოისთან ერთად.

შახოვსკოი მასთან მყოფ პირებითურთ მივიდა სალმასის რაიონის ქ. კეგნეშეჰრში ნოემბრის 9; იქვე წინა დღით გაჩნდა სიმკოც, და, სამხედრო ხელისუფლებისათვის მოულოდნელად, კეგნეშეჰრშივე მოვიდა სიმკოს შესახვედრად 200-ზე მეტი შეიარაღებული ქურთი. სიმკოს თავი კადნიერად ეჭირა; იმან გამოუცხადა ქურთებს, რომ მათ არავინ უფროსად არ ეცნოთ შახოვსკოის გარდა, რომელსაც, მისი სიტყვით, ბინა უნდა ჰქონოდა მასთან ჩიარი-ყალაში. შახოვსკოიმ რომ სიმკოს ამგვარი მოქმედების ამბავი შეიტყო, ჩიარი-ყალაში აღარ წავიდა; იქ აბდურრეზაკი გაგზავნა, თვითონ კი გაემგზავრა ხოის, რათა იქიდან გამგზავრებულიყო თავისი დანიშვნის ადგილს — ბაშყალას.

საკონსულოების მმართველნი, დიდმანში იაკიმოვიჩი და ურმიაში ნიკიტინი, საზოგადოთ უარყოფით შეხვდენ ქურთთა ბელადების მოსვლას; პირველი სხვათა შორის იწერებოდა: „მე დარწმუნებული ვარ, რომ შახოვსკოი და კოცეზუ, რომლებიც სრულებით არ იცნობენ ქურთებს, მოტყუებულნი დარჩებიან მათგან და ვერ შესძლებენ მათი ჩვენს მხარეზე გადმოყვანას იმისთანა თანაშემწეების დახმარებით, როგორც არიან აბდურრეზაკი და სიმკო. ამ ორივეს ადგილი სახრჩობელაზეა“. ნიკიტინის აზრით, მათ სპარსეთში ადგილი არა აქვთ, ვინაიდან სიმკო ავნებს საქმეს ვიწრო ტომობრივი ინტრიგებით, ხოლო აბდურრეზაკი — განუხორციელებელი ფანტაზიებითაო.

— 86 —

აბდურრეზაკი ს ტფილისს, სადაც მას მოუწყეს ფარული მეთვალყურობა. რაც შეეხება სიმკოს, ეს მოითხოვდა, რომ იგი გაეგზავნათ თურქთა წინააღმდეგ კარგად შეიარაღებულ 300 კაცისაგან შემდგარ ქურთთა რაზმით. შახოვსკოი მხარს უჭერდა ამ თხოვნას იმ მიზნით, რომ საბოლოოდ გამოემჟღავნებინა სიმკოს ორპირობა თურქთა წინაშე, რის შემდგომ იგი მართლაც სასარგებლო გახდებოდა საქმისათვის; ამასთან შახოვსკოის აზრით პოლიტიკური მოსაზრებებით სიმკო უნდა გაგზავნილი ყოფილიყო არა სამხრეთით ბაშყალაში, არამედ ურმიის რაიონში.

1916 წლის ივლისის შუა რიცხვებში, როდესაც თურქები მნიშვნელოვანი ძალებით სპარსეთში წინსვლაზე გადავიდენ რევანდუსის მიმართულებით, სადაც ურმიის რაიონში მომქმედ რუსთა რაზმებს გზის გადაჭრით დაემუქრნენ, სიმკომ იწყო პანიკის შექმნა; ავრცელებდა ხმებს თურქთა დიდი ძალების ბაშყალასკენ

დაძვრის შესახებ და აძლედა კონსულ კირსანოვს განძრახ ტყუილ ცნობებს. საზოგადოთ ეჭვს გარეშე იყო, რომ სიმკო თამაშობდა ორმაგ როლს და გარემოებათა მიხედვით ირჩევდა ყველაზე უფრო მისთვის ხელსაყრელ პოზიციას. **აბდურრეზაკის წერი-1916 წლის აპრილის ბოლო რიცხვებში აბდურელი ქურთთა საკითხის შესახებ** წავმა მიაერთა მთავარ-სარდალს მეტად საინტერესო წერილი ფრანგულ ენაზე ქურთისტანის ძველი და ახალი საუკუნეების მოკლე ისტორიის დართვით. აქ არ შევხებით ამ მემუარების დეტალებს და აღვნიშნავთ მხოლოდ ქურთებთან დაახლოვებისათვის მის მიერ ნაჩვენები ზომების არსებით მხარეს.

აბდურრეზაკი ამტკიცებდა რომ რუსეთის მთავრობა სრულებით არ იცნობდა ქურთისტანს, მიუხედავად იმისა, რომ ეს მხარე უკვე მეორე საუკუნეა რუსოსმალთა ომების ასპარეზს წარმოადგენდა. მხარის ნაკლებად ცოდნის გამო რისეთმა ვერ გამოიყენა წარსულში ქურთების მტრული განწყობილება თურქთა მიმართ. მიმდინარე ომის დროს ჩადენილია დიდი შეცდომები, რომლებიც აბოროტებენ ქურთებს; ასე მაგ. რუსთა რაზმების ქურთთა ქვეყანაში შესვლისას ჯარის უფროსები თუ არ აქეზებდენ, სრულიად გულგრილად უცქეროდენ ჯარის კაცების მიერ ჩადენილ ძალმომრეობას, რომლის დროს არ ინდობენ არც მოხუცებს, არც ბავშვებსა და არც ქალებს. თუ წარსულში ქურთისტანში, როგორც ყველგან ოსმალეთში, ხდებოდა სისხლის მსმელ სულთან აბდულ-ჰამიდის და შემდეგ ახალგაზრდა თურქების ბრძანებით სომხების საშინელი ჟლეტა, მეორეს მხრივ, არავითარ საიდუმლოებას არ წარმოადგენდა ისიც, რომ სომეხთა მოძრაობის ხელმძღვანელი დაშნაკები თვით იწვევდენ პროვოკაციული მიზნებით ამ ჟლეტას იმ მოსაზრებით, რომ მხოლოდ სისხლის ღვრა გამოიწვევს ევროპის ინტერესს ოსმალეთის სომხეთის პოლიტიკური ბედ-იღბლის მიმართო. გასაკვირველი არ არის, რომ ქურთებს შიში ჰქონდათ შურის ძიებისა. ამიტომ მათი მნიშვნელოვანი ნაწილი მიემხრო თურქებს. აბდურრეზაკის აზრით, რუსეთის მთავრობა ისე ამავე დროს უნდა დაყრდნობოდა ქურთებს, ვინაიდან ამ ორივე ხალხს ერთნაირად სძულდა თურქები. აბდურრეზაკი გამოსთქვამდა საყვედურს იმის გამო, რომ მიუხედავად მის მიერ კავკასიის არმიისთვის აღმოჩენილი დახ-

მარებისა, იგი გაიწვიეს უკან ტფილისში და ამით გამოუცხადეს მას უნდობლობა; იგი ითხოვდა, რომ მიეცათ მისთვის საშუალება რუსის ჯარების მიერ სპარსეთისა და ოსმალეთის მიწა-წყალზე დაკავებულ რაიონებში მოეწყო ქურთთა ორგანიზაცია. ქურთთა ასეთი შეიარაღებული გამოსვლა ძირს გამოუთხრიდა სულტნის, როგორც ხალიფის, პრესტიჟს და გამოიწვევს ამგვარსავე მოძრაობას არაბისტანშიო.

ქიამალ ბეი ბედირ-ხანი თუმცა აბდურრეზაკის წერილი მიღებული იყო მხედველობაში არმიის შტაბში ქურთთა საკითხის შესახებ ზომების გამომუშავების დროს, მაგრამ, ვინაიდან არსებობდა ეჭვი მისი ოსმალეთთან ურთიერთობის შესახებ, ამიტომ სიფრთხილის გამო, ქურთების დაახლოვებისა და გადმობირების იდეის გასატარებლად შახოვსკოის დაუნიშნეს ქურთთა სხვა მეთაური, ქიამალ-ბეი ბედირ ხანი, აბდურრეზაკის ღვიძლი ბიძა.

ქიამალ-ბეი, ბედერ ხანის უმცროსი შვილი, ეკუთვნის აზიზის გვარს, რომელიც შთამომავლობს მუჰამადის თანამოსაგრე ჰალიდ-სეიფულასაგან, კორეშიტების გვარიდან, და ამიტომ ამ ოჯახის შთამომავლები მიჩნეული იყვნენ ქურთთა უმაღლეს სასულიერო ხელმძღვანელებად. ბედირ ხანის წინაპრები ჯერ ისევ

მე-VII ს-ში დამკვიდრდენ ბოხტანის რაიონში; ისინი მხოლოდ ნომინალურად ემორჩილებოდენ თურქებს; მათ შინარჩუნეს თავისი დამოუკიდებლობა 1850 წლამდე, როდესაც, როგორც ეს ზევით არის მოხსენებული, ქიამილ-ბეის მამა ბედირ-ხანი, მის მიერ მოწყობილ აჯანყების შემდეგ დაამარცხეს თურქებმა და გადაასახლეს ოჯახობით კუნძულ კრეტაზე; აქედან იგი გაიწვიეს კონსტანტინე-პოლს, როდესაც თურქებმა წამოაყენეს მისი კანდიდატურა რუმინეთის სამეფო ტახტზე; ეს ტახტი შემდეგ დაიჭირა კარლო მეფემ.

ბოხტანის სამთავრო იხსენიება თურქულ მატიანებში „ჰოქუმეთ-ი-აზიზიე“-ს სახელით. თურქებს აფიქრიანებდა ბედირ-ხანის შთამომავალთა პოპულიარობა ბოხტანში; ამოტომ მათ არა მარტო აუკრძალეს ბედირ ხანის შვილებს ქურ-თისტანში შესვლა, არამედ დაუწესეს მეთვალყურეობა მათ მიწერ-მოწერასაც. მათვრობამ ჩამოართვა მათ ყველა სამფლობელოები, რის ნაცვლადაც დაუნიშნა ყოველ-წლიური მცირე რენტა. ჩვენ ვიცით აგრედვე, რომ ქიამილ-ბეის ძმები, ოსმანი და ჰუსეინ-ფაშა ჩაუდგნენ 1878 წ. ბოხტანის აჯანყებულ ქურთებს სა-თავეში. თვითოს ქიამილ-ბეი კი 1914 წლის მარტის 19 ბითლისში მომხდარ აჯანყების შემდეგ, როგორც ზევით იყო მოხსენებული, გამოიქცა ტფილისს.

შახოვსკოისა და ქიამილ-ბეის მოღვაწეობა. ბაშყალაში ყოფნისას შახოვსკოი გაეცნო სამსახურის გამო გამგზავრებათა დროს საქმეთა საერთო მდგომარეობას და დაინახა, რომ შესაძლებელია აქტიური ურთი-ერთობის დამყარება სამხრეთ ქურთისტანთან; მას ითხოვა ქიამილ-ბეის თავისთან დანიშვნა, ვინაიდან სწორედ მას შეეძლო არმიისათვის დიდი სარგებლო-ბა მოეტანა წამოყენებული სამხედრო მიზნების თვალსა'ხრისით.

მართლაც, იმ მოხსენებიდან, რომელიც წარმომადგინა 1915 წლის მაისში შახოვსკოიმ სამხრეთ ქურთისტანის მდგომარეობის შესახებ, ჩანს, რომ ორი თვის განმავლობაში ბითლისში ყოფნის შედეგად მათ, ე. ი. შახოვსკოიმ და ქიამილ-

ბეიმ, მოახერხეს ნორშენის რაიონის 17 სოფლის მცხოვრებ-ქურთთა დაყოლიე-ბა იმაზედ, რომ იმათ ხელი მიეყოთ მშვიდობიანი მუშაობისათვის. ქიამილ-ბეის მტკიცებაზე, რომ ქურთები ამიერიდან მფარველობასა და დაცვას არ იქნებიან მოკლებული, ქურთთა წარმომალგენლებმა გულ-ახდილად აღიარეს, რომ მოსა-ხლეობა მორჩილებას აცხადებდა ცდის სახით, და, უკეთუ ესენი მოტყუებული არ დარჩებიან, მუშის ხეობის და ხოითის დანარჩენი ქურთებიც მიჰბამავენ მათ მაგალითს.

მოქმედებათა შემდგომი გეგმის მიხედვით შახოვსკოი და ქიამილ-ბეი უნდა გამგზავრებულიყვნენ შათახში, სადაც იწვევდენ ბოხტანის სამხრეთ ქურთთა წარ-მომადგენლებს. ქიამილ-ბეი უნდა მოსულიყო ამ ყრილობაზე, როგორც ეს შე-ესატყვისებოდა მის მნიშვნელობას, 500 ქურთისაგან შემდგარი რჩეული რაზმით; ეს რაზმი უნდა ყოფილიყო, ასე ვთქვათ, გული, რომლის გარშემო თავი უნდა მოეყარათ დანარჩენ ქურთებსაც. მოსულთან, სგერტთან და მარდინთან სატელე-გრაფო ურთიერთობის შეწყვეტისა და თურქთა ზურგში ზოგიერთ მნიშვნელოვან პუნქტა ხელში ჩაგდების საშუალებით აზრად ჰქონდათ დაეჭირათ კავშირი ქიამილ-ბეის ძმას ჰასან-ბეისთან, რომელიც დამოუკიდებლივ ეომებოდა თურქთა რაზმებს. ამგვარი მოქმედებით, როგორც ფიქრობდენ, დაიწყებოდა ფართე აგი-ტაცია ქურთთა შორის მოსულისა და დიარბეკირის მიმართულებით, და ოსმა-ლეთის წინააღმდეგ აღდგებოდა მთელი სამხრეთი ქურთისტანი. ამ გეგმის გან-სახორციელებლად შახოვსკოის სამხედრო ფონდიდან ეძლეოდა 10000 მან.

1916 წლის განმავლობაში შახოვსკოისა და ქიამილ-ბეის მოღვაწეობა საზო-

გადოთ დიდათ ინტენსიური იყო; ამ მოღვაწეობის ასპარეზს ვანის ტბის რაიონი წარმოადგესდა. შედეგად მას ჰქონდა ის, რომ თურქებმა ბითლის მუშის რაიონში ვერ შესძლეს თავისი ნაწილების ადგილობრივი ძალებისაგან შედგენა, ვინაიდან ქიამილ-ბეის აგიტაციის გავლენის გამო ჯარში ძალად წაყვანილი ქურთები გარბოდნენ პირველსავე შესაძლებლობის დროს და თან მიჰქონდათ იარაღიც.

ქიამილ-ბეის მოღვაწეობისა და სამხრეთ ქურთებზე მისი დიდი გავლენის შეფასებისას, შახოვსკოი სწერს თავის მოხსენებაში: „იგი შეიძლება გახდეს დიდ ძალად ჩვენს ხელში, უკეთუ ჩაყენებული იქნება შესაფერ პირობებში და მიიღებს ქურთთა შინაური საქმეების მოწესრიგების უფლებას, რადგანაც ქურთები უაპელაციოდ სცნობენ მის გადაწყვეტილებებს, ვინაიდან მიაჩნიათ ბედირხანის შვილები თავის საერო და სასულიერო ხელისუფლებად... თუ ჩვენ ქურთთა მდგომარეობის შესასუბუქებლად მივიღებთ რაიმე ზომებს, რომელთა მიღებაც ამ ჟამად შესაძლებელია, და თუ ჩვენი ჯარებიც რამოდენიმედ კორექტულად მოექცევიან ადგილობრივ მოსახლეობას, ამ შემთხვევაში ქურთები ჩვენ არავითარ წინააღმდეგობას არ გაგვიწევენ; მაგრამ თუ ჩვეს ეხლა მივანებებთ ქურთებს ბედის ანაზარად და არაფერს მათთვის არ გავაკეთებთ, წინდაწინვე დარწმუნებული უნდა ვიყვნეთ, რომ ქურთები ჩვენ საშინელ წინააღმდეგობას გაგვიწევენ სწორედ ისე, როგორც ეს მოხდა 1915 წლის ზაფხულში, როდესაც ქურთებმა, სხვა გამოსავალი რომ ვეღარ ნახეს, ირჩიეს გაწყვეტილიყვნენ ჩვენთან ბრძოლაში. ამიტომ, თუ ჩვენ ქურთებისათვის არაფრის გაკეთება არ შეგვიძლიან, ჩემის აზრით, სრულიად

— 89 —

უსარგებლოა როგორც ჩემი, ისე ქიამილ-ბეის მათთან მოლაპარაკება. მაგრამ მიუხედავად სამხრეთ ქურთისტანში მიღწეული შედეგებისა, შახოვსკოისა და ქიამილ-ბეის მუშაობა მოულოდნელად შეწყდა იმის გამო, რომ კავკასიის არმიის მიერ ივლისში ბითლის-მუშის რაიონში განცდილმა მარცხებმა ვანის პანიკასთან დაკავშირებით ხელი შეუშალეს ქურთთა ტომების წარმომადგენელთა შათახში განზრახულ ყრილობის მოწვევას. საზოგადოთ, შექმნილი სამხედრო მდგომარეობა საშუალებას აღარ იძლეოდა წინანდელი ენერგიული მოღვაწეობის საწარმოებლად.

დერსიმის ქურთები. წინასწარ მიმოხილვაში ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ დერსიმის ოლქის დიდი მნიშვნელობა ქურთ-თურქთა ურთიერთობის სფეროში. დერსიმს უჭირავს დასავლეთ ქურთისტანში ცეტრალური ადგილი და თავისი თითქმის დამოუკიდებელი მართვა-გამგეობით, ყოფა-ცხოვრების და სამხედრო წყობის თავისებურებით იწვევს დიდ ინტერესს. მიუხედავად იმისა, რომ დერსიმის მცხოვრებნი ძალიან ერიდებიან ევროპელებს, ეს ოლქი მაინც შესწავლილია როგორც რუს სამხედრო მკვლევართა, ისე აგრედვე ამ ოლქში ნამყოფ უცხოელების მიერ.

ჩრდილოეთით დერსიმს საზღვრავს მუზურ-დაგის, მერჯან-დაგის და სალბუს-დაგის მთაგრეხილები, აღმოსავლეთით — სულთან-მამედ-ოღლის მთის აღმოსავლელი ფერდობები, სამხრეთით — მურად-ჩაის მდინარე, დასავლეთით ყარასუ და კურტბაბას მთა-გრეხილი.

ადმინისტრაციულად დერსიმი შეადგენს ცალკე სანჯაყს, რომელიც გაყოფილია ხუთ ყაზად (მაზრად). ეს მთიანი მხარე, ღრმა ხეობებით დასერილი, ადგილ-ადგილ დაფარულია ხშირი, უღრანი ტყეებით. ადგილობრივ მკვიდრთა წმიდა მდინარე მაზურ-ჩაი მრავალი შენაკადებით ოლქის შუა მიმდინარეობს.

ამ მხარის 200 ათასი მოსახლეობა ეკუთვნის ყიზილბაშისა და ზაზას ტო-

მებს და ლაპარაკობს ქურთულსა და თურქულ ენებზე და დილკინის (ზაზა) კილოკავზე. სარწმუნოებით ყიზილბაშები ისლამის მიმდევარნი არიან, მაგრამ ამავე დროს თავყანსა სცემენ მუჰამედსა და ალისთან ერთად იესოს, მოსეს და დავითსაც; მათ სძულთ ოსმანი და ომარი, ხოლო ქედს იდრეკენ ალის შვილების — ჰასანისა და ჰუსეინის — წინაშე.

დერსიმის მოსახლეობა გაყოფილი იყო მრავალ ტომებად, რომლებშიაც გაბატონებული იყო საგვაროვნო წეობილება; ტომებს განაგებდენ მეთაურები, რომლებიც სარგებლობდენ განუსაზღვრელი უფლებებით.

ოსმალეთის მთავრობისადმი მიმართების მხრივ დერსიმის ქურთები შეიძლება გაიყოს სამ კატეგორიათ: 1) ქურთები, რომლებიც სცნობენ თურქთა ხელისუფლებას, იძლევიან ასკერებს, იხდიან გადასახადებს (ფერის, პარტეკის, ჩიმიშ-კეზეკის, თერჯანის და ხოზათის რაიონები); 2) ნახევრად დამოკიდებული ქურთები (ყიზილყილისი, პახი, მაზკერტი, ოვაჯუკი, და ხუზუჩანი ანუ ახკანი) და 3) დამოუკიდებელი ქურთები, რომლებიც სრულებით არ სცნობენ მთავრობას (ხუტ-დერე და ტუჟიკი ანუ აბასანი). ამ უკანასკნელი ადგილების მცხოვრებთა მომეტებული ნაწილი გამოსულია დერსიმის სხვა და სხვა რაიონებიდან და დასახლებული ამ მიუვალ მთებში. ამ ქურთებს განაგებენ შეიკები, მათი სასულიერო და საერო მეთაურები.

— 90 —

ჩვენ დავინახეთ, რომ ქურთისტანის სახალხო აჯანყებათა დროს დერსიმელები წინ უსწრებდენ თანამეტომეებს. დერსიმელების პოლიტიკური, თურქთა რეჟიმის წინააღმდეგ აქტიური მოღვაწეობა დაიწყო 1828 წლიდან, როდესაც იანიჩარობის მოსპობისა და რეფორმების გატარების მიზნით მაჰმუდ სულთანმა გაგზავნა ქურთისტანში ჯარები. ერთ-ერთი ამ დერსიმელების წინააღმდეგ გაგზავნილ რაზმთაგანი ძალიან დამარცხდა ქემახსა და ერზინჯანთან. დერსიმელების ბელადმა ჰუსეინ-ბეკმა გააერთიანა ესენი, და ამის შემდეგ იგი წარმატებით ებრძოდა თურქების ჯარებს. ესევე გამეორდა აღმოსავლეთის ომის დროსაც 1853-1856 წლებში, როდესაც ჰუსეინ-ბეკის შვილმა ალი-ბეკმა წინააღმდეგობა გაუწია თურქთა ჯარებს, მათი კავკასიის ფრონტის მიმართულებით მსვლელობის დროს. ომის გათავების შემდგომ, ფრონტიდან დაბრუნებისას, თურქები კვლავ შეჩერდენ რეპრესიების მიზნით დერსიმის წინ. ეხლა კი ალი-ბეკმა მორჩილება გამოუცხადა და, როგორც სამხედრო ტყვე, გაგზავნილ იქმნა კონსტანტინეპოლს. დერსიმელების მომეტებული ნაწილი კი მტკიცედ იდგა ხუტი-დერესა და ტუჟიკში და იცავდა დამოუკიდებლობას ოსმალეთის ხელისუფლების იერიშებისაგან. 1877-1878 წლების ომის დროს, თუმცა ალი-ბეკის შვილი კუზიჩების ტომის 10000 ქურთით თურქების მხარეზე იბრძოდა, მაგრამ ხალხი დაიყო პარტიზანულ რაზმებად და იწყო თარეშები. როდესაც მთავრობამ დაინახა, რომ არ შეუძლიან დერსიმელების დამორჩილება, მიმართა, ჰამიდიის პოლიტიკის მოწყობის მიზნით, მოსყიდვის პოლიტიკას. აქ კი მეორდება ჩვეულებრივი ამბავი — მოსყიდული ბეკები ჰკარგავენ ავტორიტეტს, თავისუფლებისათვის მებრძოლი ხალხი კი მძლავრად უტევს რეგულიარულ ჯარებს; თავს იჩენენ სახალხო გმირები, ისეთები, მაგ., როგორც იყენენ დიაბ-ალა და აჰმედ-ბეკი, რომლებმაც 1890 წელს საშინლად დაამარცხეს ფერიკ-ფაშას ჯარები.

დერსიმელები იმპერიალისტური ომის დროს. იმპერიალისტური ომის დროს, 1914 წლის მობილი-ზაციის დასაწყისში, ფალუს, ხარფუთის, ჩიმიშ-კევეზის და ხოზათის ქურთები აძლევდენ თურქებს ასკერებს და აკმაყოფილებდენ არმიის საჭიროებას სანოვავის მხრივ. თურქები შეეცადენ და-

ლით დაეყოლიებინათ დანარჩენი ყიზილბაშები ამგვარივე მოქმედებისათვის, მაგრამ მათ საპასუხოდ იარაღს წამოავლეს ხელი. დამსჯელმა ექსპედიციებმა მიმართეს რეპრესიულ ზომებს და გადასწვეს ქურთების მეთაურის ფაშა-აღას მთელი სოფელი. რუსების ჯარების მიერ არზრუმისა და ერზინჯანის ალების შემდგომ დერსიმის ქურთები მოელოდნენ რუსების სამხრეთისაკენ შეტევას და ამასთან დაკავშირებით თავიანთი გულითადი სურვილის — თურქებისაგან თავის დაღწევის — განხორციელებას; დერსიმელების ნაწილმა ხელიც კი მიჰყო აქტიურ მოქმედებას თურქთა წინააღმდეგ. მაგრამ მათი იმედები არ გამართლდა, ვინაიდან კავკასიის არმიის მეუფროსეთა შემადგენლობა სთვლიდა მათ ისეთივე მზაკვარ ქურთებად, როგორებთანაც მას საქმე ჰქონდა ალაშკერტის ხეობაში და მუშბითლისის ფრონტზე. ამის გარდა ჯარებმა იწყეს ძარცვა-გლეჯა და ძალმომრეობა, რითიც ისარგებლეს თურქებმა ფართე პროპაგანდისათვის; ოსმალეთის მთავრობა საჩუქრებით ავსებდა ბეკებს, უნიშნავდა მათ მუდმივ ჯამაგირს, ურიგებდა იარაღს და ყველგან აწყობდა ქურთთა ცხენოსან რაზმებს ფრონტზე გასაგზავნად. შემდეგ კი მოხდა რუსეთში თებერვლის რევოლიუცია, რომელმაც ბოლო მოუღო, როგორც ამ ომს, ისე ქურთთა საკითხსაც.

— 91 —

დამატება.

ბ. ნ. შახოვსკოი.

ოთხშაბათს, 3 ნოემბერს, ხანგრძლივი ავადმყოფობის შემდგომ, გარდაიცვალა გარეშე საქმეთა სახალხო კომისარიატის თანამშრომელი ამხ. ბ. ნ. შახოვსკოი.

ამხ. შახოვსკოი მუშაობდა 1920 წლიდან ოსმალეთში უფლება მოსილი წარმადგენლობის მრჩევლის თანამდებობაზე, ხოლო 1924 წლიდან იგი იყო გარ. საქ. სახ. კომისარიატის პასუხისმგებელი თარჯიმანი.

ამხ. შახოვსკოი, წარსულში თავადი შახოვსკოი, მეფის ყოფ. გარეშე საქმეთა სამინისტროს ერთ-ერთი იმ პასუხისმგებელ მოხელეთაგანი იყო, რომელიც სრულიად გულწრფელად შეეგება საბჭოთა ხელისუფლებას და თავისი ცოდნა და მრავალწლიური გამოცდილება ახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებში მუშაობისა შესწირა გარეშე საქმეთა სახალხო კომისარიატს. ახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნების დიდი თეორიული და პრაქტიკული ცოდნის, აგრედვე რამოდენიმე ევროპიული ენის საფუძვლიანად შესწავლის წყალობით ამხ. შახოვსკოი უძვირფასესი მუშაკი გამოდგა კავშირის პოლიტიკის ახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებში პრაქტიკულად გატარების საქმეში. ამას გარდა, როგორც მეცნიერი ასიროლოგი, იგი უკანასკნელ დრომდე აწარმოებდა სამეცნიერო მუშაობას ამ დარგში.

რევოლიუციამდე ამხ. შახოვსკოი მუშაობდა საელჩოებსა და საკონსულოებში ოსმალეთსა და ბალკანეთის სახელმწიფოებში.

6 ნოემბერს, დილით, გარდაცვალებულის ოჯახობა ინახულა თანაგრძნობის გამოცხადების მიზნით გარეშე საქმეთა სახ. კომისარიატის დელეგაციამ, რომელშიაც შედიოდნენ: ახლობელი აღმოსავლეთის განყოფილების გამგის მოადგილე ამხ. ოსეტროვი, რეფერენტი ამხ. პოლიაკოვი და ადგილკომის წარმომადგენელი ამხ. ბრონინი.

მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების თავმჯდომარის უვაროვას წერილი ოსმალეთის საომარი უფლების მიხედვით დაკავებული ოლქების გე-

ნერალ-გუბერნატორ ნ. ნ. პეშკოვისადმი.

„ვანის რაიონში ამჟამად მსახურობს თავ. ბორის ნიკოლოზის ძე შახოვსკოი, მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების ნამდვილი წევრი. თავადი ორიენტალისტი; მან ლურსმულ წარწერათა გადმოღების საქმეში უკვე გაუწია საზოგადოებას დიდი სამსახური. მოსკოვის არქეოლოგიურმა საზოგადოებამ ისარგებლა გარემოებათა ასეთი საკეთილო თავმოყრით და მისცა თავ. ბ. ნ. შახოვსკოის დავალება, რომლის შესრულებისაგანაც მოსალოდნელია იმ მცირე ცნობების გამდიდრება, რომლებიც მოიპოვება ვანის ძველი, მე IX-ე ს-თვის მიკუთვნებული სამეფოს შესახებ. თავ. ბ. ნ. შახოვსკოის დავალებული აქვს ვანის ლურსმული წარწერების შესწავლა, რაიც საჭირო გაგრძელებაა მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების უკვე დაწყებული და ნაწილობრივად შესრულებული მუშაობისა. ჯერ ისევ ომამდე საზოგადოებამ გაარჩია, შეისწავლა და გამოსცა

— 92 —

ვანის წარწერათა მთელი რიგი, რამაც რამოდენადმე გააშუქა ვანის სამეფოს ჯერ-ჯერობით ნაკლებად ცნობილი ისტორია. მაგრამ ვანის წარწერათა მთელი სერია ჯერ კიდევ არ არის ამოშიფრული, შესწავლილი და გამოცემული. ამის გარდა, ომმა ვანის სამეფოს არქეოლოგებსა და ისტორიკოსებს უძღვნა ახალი მოულოდნელი საჩუქარი: უკანასკნელი დროის სამხედრო ოპერაციათა წყალობით, ვანის რაიონის ნიადაგის ათხრისას, მის ტერიტორიაზე გამოჩნდა მიწიდან ლურსმულ წარწერებიანი ისეთი ძეგლები, რომელთა მოლოდინი არავისა ჰქონდა. ეს ყველაფერი, ცხადია, რაც შეიძლება მალე უნდა იქმნას გამოკვლევული და შესწავლილი — ამ შემთხვევაში სულ მცირე დაგვიანებაც კი დაკავშირებულია ამ ძეგლების სამუდამოდ დაკარგვის საფრთხესთან. ძეგლები ფუჭდება, გარდა ამისა მათ სპობენ ან გააქვთ სხვაგან.

მოგმართავთ რა უმორჩილესი თხოვნით დაეხმაროთ თავ. ბ. ნ. შახოვსკოის მისი დავალების შესრულებაში, მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოება იმედოვნებს, რომ თქვენ ამ თხოვნას შეასრულებთ და ამით შესაძლებელს გახდით ასიროლოგიის გამდიდრებას კიდევ მთელი რიგი ძვირფასი დოკუმენტებით“.

ბიბლიოგრაფია ქურთისტანისა, ქურთთა და ეზიდთა შესახებ.

(ЗКО, ИКО = Записки, Известия Кавказского Отдела Русского Географического Общества; К = Кавказ; ВС = Военный Сборник; СМ = Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа; НО = Новое обозрение).

ქურთისტანი.

А. Г. Гагарин Персидский Курдистан (ЭКО I). П. П. Загурский Антропологические измерения, произведенные Эрнестом Шантром в Курдистане, верхней Месопотамии и северной Сирии (ИКО VIII). А. С. Зеленой Пояснительная записка к карте распределения армянского населения в Турецкой Армении и Курдистане по казам и данным сочинения V. Guinet „La Turquie d'Asie (1890-1894), составл. Генер. Штаба г.-л. Зеленым и подполк. Сысоевым; с картаю (ЗКО XVIII). К. Н. Смирнов: Поездка в северный Курдистан в 1904 г. (ИКО XVII), Этнографический очерк Персии (1917) и Очерк религии Персии. И. Б. Теляфус О чуме, бывшей в Курдистане в

1870 и 1871 гг. (ИКО I). Тейлор о Путешествие по Курдистану (ИКО II).
Т. М. L y c l a m a a N i e h a l t. Voyage en Russie, au Caucase et en Perse,
La Messopotamie, le Kurdistan, la Sirie, la Palestine et la Turquie, exécuté
Pendant les années 1866, 1867 e1 1868.

ქურთობა.

А б о в њ я н Курды; происхождение их от мидян (К 1848 №№ 46, 51).
П. И. А в е р њ я н о в : Краткий обзор военных действий на Эриванском теат-

— 93 —

ре в кампании 1828-29, 1853-55 и 1877-78 гг. (Приложение к полевой
поездке офицеров генер. штаба в 1896 г.), Отчет о поездке по северному
Азербайджану полк. Шкинского и кап. Аверьянова в конце 1899 г. (1900)
и Курды в войнах России с Персией и Турцией в течение XIX столетия.
Акты Кавказской Археографической Комиссии, тт. 1-VII и X-XI. Л. К.
А р т а м а н о в Северный Азербайджан (1890). А. А. А р а к е л я н Курды в
Персии (ИКО XVII). Н. Б о г о м о л о в Аг-Вания (К 1847 № 32). А. Т.
В а с и л ь е в Курды. поездка на кочевки (НО 1890. № 2403). Ф. Г р я з н о в :
Военный обзор передового театра в Азиатской Турции; ч. 2 я (1897) и Кур-
ды и курдская конница (ВС 1896 апрель). Д р у в и л ь Г а с п а р Путешест-
вие по Персии в 1812 и 1813 гг; ч. 1-2 (1826). С. А. Е г и а з а р о в : Крат-
кий этнографический очерк курдов Эриванской губер. (ЗКО XIII, 2), Кур-
манджийско-русский словарь (ibid.) и Курманджийские тексты (ibid.). Л. П.
З а г у р с к и й Русско-курманджийский словарь (ibid.). П. З у б о в Персид-
ская война в царствование Николая I (2-е изд. 1837). Исследования об иран-
ских курдах и их предках северных халдеях (СПБ. 1856-58). В. К а м с а р а -
к а н; Адат оценки крови и увечья у куртин (К 1874 № 121) и Свадьба у
куртин (ibid. №№ 113 и 121). В. А. К а р п о в Курды; с картою (ЗАО XIX).
С. К и ш м и ш е в Война в Турецкой Армении 1877-1878 гг. Ковровый про-
мысел курдов Сурмалинского Эчмиадзинского и Апександропольского уез-
дов (Кустарная промышленность на Кавказе, 21, А М. К о л ю б а к и н . Ма-
териалы для военно-статистического обозрения Азиатской Турции, ч 2-9;
(1897). В. К о л ю б а к и н Эриванский отряд в кампании 1877-1878 гг. С.
К о р г а н о в . Несколько слов о курдах (НО 1885 № 391). К с а в е р - Р а й -
М а н Курды и страна, ими обитаемая (К 1853 №№ 38, 39). Статьи „Кур-
ды“ в Журн. м-ства внутр. дел 1835 № 15. Журнал для чтения воспитан-
ников военно-учеб. Завед. 1853 № 438 и К 1854 № 5. М. Л е й л и х а н о в
Еще о курдах (К. 1875 № 5). Л и х у т и н Русские в Азиатской Турции в
1854 и 1855 гг. Л. Г. Л о п а т и н с к и й Заметка о курдском языке (СМ XX).
Н. Муравьев Война за Кавказом; тт 1-2 (1877). Матерьялы для исто-
рии войны 1877-1878 гг. в Азиатской Турции. Процесс Файка-Паши: пе-
рев. с турецкого (приложение к ВС 1879). Материалы для описания русско-
турецкой войны 1877-1878 гг. на кавказско-малоазиатском театре; с плана-
ми (Изд. Военно-исторического отдела при штабе Кавказскаго Военного
Округа). И. И. П а н т ю х о в . Курды и Карапахи (К 1891 № 40). Сборник
турецких документов о последней войне; перевод с турецкого трех послед-
них глав сборника „Зубдетуль-Хакаиқ“ составл. Ахмед-Мидхатом эфенди

(Приложение к ВС 1897). Таблицы дислокации низама и редифа турецкой армии (изд. отдела генштаба при штабе Кавказского военного округа 1899). Термен Р. Отчет о поездке в санджак Хеккиари Ванскаго вилайета в 1906 году. Издание 1910 г. Термен Р. Отчет о полевой поездке 1907 г. в Ванский, Битлисский и Диарбекирский вилайеты. 1909 г. Т р о т е р Малоазийс-

— 94 —

кие курды (ИКО VII). К. Х а ч а т у р о в Курды, черты их характера и быта (СМ XX). К. Х а ч а т у р о в и М. А д а м о в. Курдские текаты (ibid.). П. Х е л м и ц к и й Карсская область, ч. 1 (1893). G. B. N a r m a n Armenia and The campaign of 1877. I. d e M o r g a n Mission scientifique en Perse, t. II (1895).

ეზიდები.

И. Н. Б е р е з и н . Езиды (Магазин земледения и путешествий 1854 № 3). Деревня Аргаджи; развалины гор. Оргова; кочевье езидов (Тифл. Вест. 1830 № 59). С. А. Е г и а з а р о в . Краткий этнограф-юридический очерк езидов Эриванской губернии (ЗКО XIII, 2). Езиды близь озера Гокчи (К. 1846 № 43, 1848 № 8, 9). С. В. Е р м о л а е в Курды езиды Карсской области (Памятная книжка и адрес-календарь Карсской области 1906). А. А. И в а н о в с к и й Езиды (Русск. антрополог. журн 1900 № 3). Г. Л а с к и н Два слова об езидах (Сообщения православ. Палестинск. об-ства 1900 №№ 1, 2). Ю. С. К а р ц е в Заметки о турецких езидах (ЗКО XIII). И. И. П а г и р е в О религии езидов (ИКО XIV). Предразсудки езидов (К 1850 № 30). С и у ф - Ф и Извлечения из заметок об езидах (ЗКО XIII, библиограф. заметки). М e n a n t L e s iezides (1893). N. Siouffi. Natices sur la secte de iezides (Journal asiatique 1882, 1885).
